

Bartosz Kozak

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0001-5940-3005

Dzieje huty żelaza w Ząbkowicach. Industrialne związki Księstwa Siewierskiego ze Staropolskim Okręgiem Przemysłowym

The History of the Ironworks in Ząbkowice. Industrial Ties of the Duchy of Siewierz with the Old-Polish Industrial District

Mateusz Siembab, Andrzej J. Wójcik, *Zarys dziejów huty żelaza w Ząbkowicach (1763–1794)*, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2020, ss. 215.

The article is a review of *Zarys dziejów huty żelaza w Ząbkowicach (1763–1794)* [Outline of the history of the ironworks in Ząbkowice (1763–1794)] by Mateusz Siembab and Andrzej J. Wójcik. The content of the work was subjected to critical analysis, confronting it with the findings of other authors. Information on industrial plants in the Siewierz center was compared with the data for selected facilities in the Old-Polish Industrial District. A similarity was found between the two industrial centers, both in technical and organizational terms.

Keywords: mining, metallurgy, blast furnace, Ząbkowice, Duchy of Siewierz, Old-Polish Industrial Region

Słowa kluczowe: górnictwo, wielki piec, Ząbkowice, Księstwo Siewierskie, Staropolski Okręg Przemysłowy

W dotychczasowym piśmiennictwie traktującym o działalności górniczno-hutniczej prowadzonej na terenach dóbr biskupstwa krakowskiego zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcono rejonowi Gór Świętokrzyskich¹, w którym występowały wykorzystywane już od

1 Zob. H. Madurowicz-Urbańska, *Materiały do dziejów przemysłu żelaznego w Księstwie Siewierskim w roku 1789*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” z. 6, 1961, s. 179. Kasztelania kielecka i tarska wchodziła w skład dóbr diecezji krakowskiej zapewne już w pierwszej połowie XII w. W po-

starożytności² zasoby surowcowe (złoża rud, a także rozległe lasy niezbędne dla produkcji węgla drzewnego) oraz sprzyjające warunki energetyczne (sieć rzeczna)³. Tutaj też po raz pierwszy w Polsce (początek XVII w.) wdrożono technikę wielkopieczową⁴. W drugiej połowie XVIII w. Staropolski Okręg Przemysłowy stanowił najważniejszy na ziemiach polskich ośrodek metalurgii żelaza⁵, będąc jednocześnie głównym centrum produkcyjnym w obrębie dóbr diecezji krakowskiej⁶. Zdecydowanie mniej publikacji dotyczy działalności górniczo-hutniczej prowadzonej w Księstwie Siewierskim⁷, gdzie wielkopieczownictwo zapoczątkowane zostało o przeszło sto lat później⁸. Z tego względu cenną inicjatywą, podjętą przez Mateusza Siembaba i Andrzeja J. Wójcika, jest próba przedstawienia historii huty żelaza w Żąbkowicach⁹, wpisująca się w nieliczny zbiór monografii zakładów metalurgicznych działających w okresie staropolskim¹⁰.

We wprowadzeniu do publikacji (s. 9–12) autorzy dokonują ogólnej oceny stanu rozpoznania dziejów Księstwa Siewierskiego, zwracając uwagę na dysproporcje występujące między poszczególnymi dziedzinami badawczymi. Do zagadnień wymagających dalszych prac zaliczają prowadzoną na tym terenie działalność przemysłową. W oparciu o te przesłanki formułują następnie cel badawczy, jakim jest przedstawienie historii huty żelaza w Żąbkowicach, stanowiącej kontynuację pierwszego na tym terenie zakładu wielkopieczowego w Sulikowie¹¹. W dalszej części rozdziału autorzy definiują pojęcie historii techniki hutniczej, która ich zdaniem nie ogranicza się wyłącznie do kwe-

lowie XV w. w województwie sandomierskim biskupstwo krakowskie posiadało 4 miasta, 98 wsi i 7 części wsi. W drugiej połowie XVII w. miejscowe dobra należące do tej diecezji zorganizowane były w 5 kluczy majątkowych: cisowski, kielecki, bodzentyński, iłżecki i kunowski; Z. Guldon, *Gospodarka i społeczeństwo*, [w:] *Dzieje Regionu Świętokrzyskiego od X do końca XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Warszawa – Kielce 2004, s. 52; J. Muszyńska, *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2014, s. 25.

- 2 Zob. m.in. M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 49–70; K. Bielenin, *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce 1992, s. 13; S. Orzechowski, *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce 2013, s. 187–194.
- 3 M. Radwan, *Wielkopieczownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX wieku. Karta z dziejów polskiej techniki hutniczej*, Stalinogród 1954, s. 13–21; J. Muszyńska, op. cit., s. 29–30.
- 4 S. Miczulski, *Warunki lokalizacji pierwszego zespołu wielkopieczowego na ziemiach polskich w 1610 r.*, „Prace Muzeum Ziemi” 1970, nr 15, cz. 1, s. 248.
- 5 Według zestawienia Józefa Osińskiego z 1782 r. na terenie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego wytwarzano 80% żelaza wielkopieczowego i 94% żelaza dymarskiego w skali całego kraju; J. Osiński, *Opisanie polskich żelaza fabryk*, Warszawa 1782, tab. po s. 45.
- 6 W 1789 r. na terenie klucza samsonowskiego i suchedniowskiego istniały łącznie cztery wielkie piece: w Samsonowie (wybudowany w 1778 r.), Szalasio (1773 r.), Mostkach (1760 r.) i Parszowie (1783 r.); Archiwum Główne Akt Dawnych, zesp. 7 *Archiwum Skarbu Koronnego*, sygn. 64 *Lustracja Klucza Suchedniowskiego*, 1789 r., s. 40–41, 49–50; Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], zesp. 1 *Rząd Gubernialny Radomski*, sygn. 10200 *Lustracja klucza samsonowskiego w 1789 roku*, 1789 r., s. 18–20, 104–105; por. J. Osiński, op. cit., tab. po s. 45.
- 7 Ziemia siewierska wraz z przynależnymi prawami książęcymi zakupiona została przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego w 1443 r. od księcia Waława I cieszyńskiego, tytułem książąt siewierskich biskupi krakowscy zaczęli się posługiwać już od 1484 r.; M. Siembab, A.J. Wójcik, *Zarys dziejów huty żelaza w Żąbkowicach (1763–1794)*, Warszawa 2020, s. 28.
- 8 *Ibid.*, s. 9, 51.
- 9 Obecnie część Dąbrowy Górniczej.
- 10 Zob. m.in. E. Krygier, *Z historii hutownictwa zakładów wielkopieczowych w Zagłębiu Staropolskim. Samsonów 1778–1822*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, nr 1, s. 11–36; J. Pazdur, *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” t. 13, 1968, s. 77–147; idem, *Zakłady metalowe w Kuźnicach Drzewickich w latach 1766–1939*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1972, nr 2, s. 283–299; M. Banaszek, W. Borczyk, Z. Kalamaga, W. Różański, *Dzieje huty im. M. Nowotki 1813–1988*, Warszawa 1988; A. Czumowski, *Dzieje zakładów hutniczych w Samsonowie w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, Wrocław 1999.
- 11 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 9.

stii następstwa zmian technologii i wyposażenia technicznego, lecz obejmuje przede wszystkim analizę celowych działań człowieka w tym zakresie. Przy tej okazji pojawia się stwierdzenie sugerujące, że postęp techniczny w polskim hutnictwie dokonywał się – jak to określono: „krok po kroku” – jedynie w oparciu o wcześniejsze doświadczenia, przy braku podręczników i odpowiednio wykształconego na uczelniach technicznych personelu¹². Autorzy nie określają przy tym ram czasowych, których dotyczy powyższa konkluzja. Nawet jednak przyjmując, że mają oni na myśli okres do końca XVIII w. (co odpowiada chronologicznemu zakresowi ich badań), stwierdzenie takie jest nadmiernym uproszczeniem. Akademia Górnicza w Kielcach powstała co prawda dopiero w 1816 r.¹³, jednak wykłady z zakresu górnictwa i hutnictwa podjęto w krakowskiej Szkole Głównej Koronnej już w 1783 r.¹⁴ Polacy kształcili się także na uczelniach w Bańskiej Szczawnicy (Schemnitz)¹⁵ i we Freibergu¹⁶. Z krajowej literatury obejmującej zagadnienia górnictwa i hutnictwa można wymienić chociażby dzieła Walentego Roździeńskiego¹⁷, Krzysztofa Kluka¹⁸, Józefa Osińskiego¹⁹ czy Jana Filipa Carosiego²⁰, które *nota bene* Siembab i Wójcik szczegółowo analizują w dalszej części swojej książki²¹. Przegląd polskiej literatury zawierającej treści z zakresu techniki górniczej i hutniczej, a także dziedzin pomocniczych (m.in. mechaniki, budowy spiętrzeń wodnych) z XVI–XVIII w. zawiera opracowanie Tadeusza Nowaka²² (do którego autorzy również się odwołują²³). Zamiast zanegowania właściwsze wydaje się zatem stwierdzenie, że w okresie do końca XVIII w.

12 Ibid., s. 10–11.

13 S.J. Adamczyk, *Szkoła Akademiczno-Górnicza w Kielcach (1816–1827)*, Kielce 2003, s. 33.

14 Wykłady realizowane były przez prof. Jana Jaśkiewicza. Tematyka ta została włączona do programu studiów w wyniku reformy Hugona Kollątaja z 1776 r.; *ibid.*, s. 7; A. Żeleńska-Chełkowska, *Szkoła Akademiczno-Górnicza w Kielcach na tle dążeń do stworzenia polskiego szkolnictwa technicznego*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu 150-lecia założenia Szkoły Akademiczno-Górnicznej w Kielcach*, red. W. Różański, Kielce 1972, s. 15.

15 Uczelnia ta powstała w 1762 r., w 1770 r. uzyskała status Akademii Górniczej. W 1788 r. naukę w niej rozpoczęli Jan Kanty Mirosławski, Jan (Stanisław?) Okraszewski i Ignacy Jakub Bienkowski, skierowani tam z inicjatywy Jana Czackiego i Komisji Skarbowej. Po zakończeniu edukacji podjęli oni pracę w Polsce; A. Żeleńska-Chełkowska, *op. cit.*, s. 15; F. Szwagrzyk, *Początki szkolnictwa górniczego*, [w:] *Księga pamiątkowa*, s. 89; J. Górecki, E. Sermet, *O najstarszej uczelni górniczej na świecie i srebrno-złoty salamandrach w Bańskiej Szczawnicy*, [w:] *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, cz. 2, red. P.P. Zagożdżon, M. Madziar, Wrocław 2009, s. 110, 115.

16 Akademia Górnicza we Freibergu powstała w 1765 r. Już w 1772 r. odnotowano tam studenta Webera, który po ukończeniu nauki podjął pracę w Polsce. Do 1816 r. w kraju zatrudniono łącznie 24 absolwentów tej uczelni; A. Żeleńska-Chełkowska, *op. cit.*, s. 13; F. Szwagrzyk, *op. cit.*, s. 91.

17 W. Roździeński, *Officina ferraria ąbo Hutá y Wárstát z Kuźniámi szlachetnego dzieła Żelaznego*, Kraków 1612.

18 K. Kluk, *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 1–2, Warszawa 1781–1782. Zob. J. Piaskowski, *Metalurgia w końcu XVIII wieku w świetle dzieła Krzysztofa Kluka „Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie”*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 4, 1959, nr 2, s. 271–303.

19 J. Osiński, *op. cit.* Do dorobku Osińskiego należy zaliczyć także wydane przezeń anonimowo znacznie rozszerzone tłumaczenie pracy opublikowanej przez Gasparda de Courtivrona i Étienne’a Jeana Bouchu; [J. Osiński], *Nauka o gatunkach i stawianiu pieców na topieniu rudy; o fryszkerkach i fryszowaniu żelaza surowego, laniu naczen żelaznych; o robieniu stali z żelaza ciągłego albo surowego w Języku Francuskim przez Margrabię Courtivron i P. Bouchu napisana*, Warszawa 1782; zob. M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 18–19, 136–140.

20 J.F. Carosi, *Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem*, t. 1, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 2, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 17–213; idem, *Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem*, t. 2, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 3, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 19–250.

21 M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 17–20, 23–25, 33, 135–156.

22 T. Nowak, *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*, Warszawa 1961, s. 22–27, 43–47, 52–60, 64, 107–115, 121, 127, 131, 139–152, 166–176, 184–185, 200–201, 206.

23 M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 18, 137.

zarówno specjalistów, jak i fachowych publikacji było za mało w stosunku do potrzeb rozwijającego się przemysłu.

Kolejny rozdział (s. 13–26) zawiera przegląd wykorzystanych źródeł. Na wstępie autorzy zwracają uwagę na przekrojowy charakter dotychczasowych publikacji na temat działalności hutniczej prowadzonej w dobrach biskupów krakowskich. Na poparcie tej tezy w odniesieniu do terenów wchodzących w skład Staropolskiego Okręgu Przemysłowego przytaczają jednakże zaledwie jedną pracę dotyczącą klucza suchedniowskiego²⁴. Warto zatem dodać, że podobne publikacje, również zawierające dane na temat stanu górnictwa i hutnictwa, opracowano także względem biskupich kluczy: kieleckiego (1635 r.²⁵, 1645 r.²⁶), samsonowskiego (XVIII w.)²⁷ i cisowskiego (1643 r.)²⁸. Informacje z tego zakresu znaleźć można także w wielu innych pracach²⁹, jak choćby w przytaczanych przez autorów monografiach Mieczysława Radwana³⁰ czy Zenona Gulдона i Jacka Kaczora³¹. Zawarty w rozdziale przegląd obejmuje zarówno materiały archiwalne, źródła drukowane, jak i opracowania współczesne. Szczególną wartość poznawczą autorzy przypisują osiemnastowiecznym lustracjom dóbr Księstwa Siewierskiego, zwłaszcza za lat 1758 i 1789 (jak sami zaznaczają – częściowo opublikowanym³²), a także pozostającym w rękopisach dokumentom z lat 1746, 1761 i 1788, które jednak spełniają jedynie funkcję pomocniczą. Jako najważniejsze spośród wydawnictw źródłowych wymieniane są dzieła Osińskiego, Kluka oraz Carosiego. Autorzy zwracają także uwagę na rolę specjalistów zagranicznych w podejmowanych w drugiej połowie XVIII w. próbach aktywizacji polskiego przemysłu górniczo-hutniczego. Rozdział kończy opis wchodzących w skład publikacji dodatków, co raczej powinno znaleźć się we wprowadzeniu lub w odrębnej charakterystyce układu pracy.

W dalszej części autorzy przedstawiają zarys historii Księstwa Siewierskiego (s. 27–43), kładąc szczególny nacisk na okoliczności przejęcia tych dóbr przez biskupów krakowskich (1443 r.), specyfikę ustrojową i charakter autonomii, a także okoliczności inkorporacji przez Rzeczpospolitą (1790 r.). Ogólnie scharakteryzowany zostaje rozwój miejscowej działalności metalurgicznej z zaznaczeniem, że przynależność Ząbkowic do ziemi siewierskiej datuje się dopiero od momentu budowy zakładu wielkopieczowego (1763 r.)³³. Autorzy zwracają także uwagę na związki opisywanych okolic z kuźnikiem

24 M. Janakowski, *Kuźnice nad Kamionką i Żarnówką. Suchedniowski akcent w rozwoju Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego*, „Zeszyty Suchedniowskie. Historia” 2017, nr 2, s. 11–28; M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 13.

25 *Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakowskiego z 1635 roku*, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2012.

26 *Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakowskiego z 1645 roku*, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2003.

27 Z. Witecka, *Ekonomia samsonowska w XVIII wieku*, Samsonów 2004.

28 J. Muszyńska, *Inwentarz klucza cisowskiego biskupstwa krakowskiego z 1643 roku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” t. 9, 2009, s. 101–113.

29 Zob. *Staropolski Okręg Przemysłowy. Bibliografia (wybór)*, oprac. I. Kornacka, Kielce 2015.

30 M. Radwan, *Rudy, kuźnice*, s. 104–106, 112–114, 116, 130.

31 Z. Guldon, J. Kaczor, *Górnictwo i hutnictwo w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w drugiej połowie XVIII wieku*, Kielce 1994, s. 36–48.

32 A. Kielbicka, Z. Wojas, *Materiały do dziejów przemysłu żelaznego w Księstwie Siewierskim w roku 1758*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia” z. 1, 1985, s. 125–139; H. Madurowicz-Urbańska, op. cit., s. 179–203.

33 Do tego czasu Ząbkowice wchodziły w skład biskupiego klucza sławkowskiego; M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 27.

Walentym Roździeńskim (ok. 1550–przed 1622)³⁴, autorem poematu *Officina ferraria*³⁵, oraz Janem Filipem Carosim (1744–1799), zasłużonym dla Polski mineralogiem i geologiem³⁶.

Kolejny rozdział (s. 45–58) dotyczy genezy i lokalizacji wielkiego pieca w Żąbkowicach. Rozważania na ten temat poprzedza ogólna charakterystyka stanu przemysłu hutniczego w osiemnastowiecznej Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem dóbr Małachowskich i biskupów krakowskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym. Na tak zarysowanym tle ukazana zostaje sytuacja w Księstwie Siewierskim, gdzie funkcjonowało wówczas (1789 r.) 12 zakładów metalurgicznych (w tym 2 wielkie piece: w Żąbkowicach i Starej Kuźnicy). Przy tej okazji, na podstawie analizy materiałów źródłowych, autorzy ustalają czas budowy pierwszego na tych terenach wielkiego pieca w Sulikowie (1752 r.), podważając błędną datę podaną przez Hieronima Łabęckiego (1725 r.)³⁷, powtórzoną za nim w części późniejszych publikacji³⁸. Należy tu jednak zauważyć, że wbrew ich sugestii omyłkowego zapisu (zamiany kolejności dwóch ostatnich cyfr) dokonał nie Łabęcki, lecz autor nieznanego źródła, na które się on powołał; świadczy o tym przypis dolny: „W tymże czasie to jest około r. 1720 lub 1721 miał stanąć pierwszy wielki piec w Szląsku Górnym”³⁹. Następnie przedstawiono okoliczności przeniesienia produkcji wielkopiecowej z Sulikowa do Żąbkowic, czego główną przyczyną był niedobór wody napędzającej urządzenia starszego zakładu⁴⁰. W ówczesnych warunkach, wobec braku alternatywnych źródeł energii, było to jedyne możliwe rozwiązanie. Zmianę sytuacji przyniosło dopiero późniejsze zastosowanie maszyny parowej, czego przykładem może być dziewiętnastowieczna huta „Józef” w Samsonowie, działająca pomimo błędnej lokalizacji pod względem dostępnych zasobów wodnych⁴¹. Poza kwestią energetyczną argumentem przemawiającym za umiejscowieniem nowego pieca w Żąbkowicach była także bliskość rozległych lasów, zapewniających zaopatrzenie zakładu w paliwo (węgiel drzewny)⁴². Translokacje zakładów hutniczych miały miejsce także w innych przypadkach. Przykładem może być ośrodek wielkopiecowy w Bobrzy, który ze względu na kurczące się złoża rud oraz postępującą eksploatację za-

34 Zob. *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku (O–Ż)*, red. A. Mączak i in., Warszawa 1981, s. 216; J. Piaskowski, *Nowe Roździeńsciana. Studia o Walentym Roździeńskim i jego dziele „Officina Ferraria” z roku 1926 (pod redakcją A. Jarosza)*. Polska Akademia Nauk. Oddział w Katowicach, Komisja Historyczno-literacka. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław... 1985, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 32, 1987, nr 2, s. 481–483.

35 W. Roździeński, *Officina ferraria ábo Hutá y Wárstát z Kuźniámi szlachetnego dzieła Żelaznego*, Kraków 1612.

36 Zob. B. Piasecka, *Życie i twórczość Jana Filipa Carosiego*, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 1, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 11–47.

37 H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego, pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa 1841, s. 325.

38 M.in. A. Jezierski, S.M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 42. Do daty tej przychyła się również Aleksander Bocheński; A. Bocheński, *Wędrówki po dziejach przemysłu polskiego*, Warszawa 1966, s. 177.

39 Ibid.

40 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 52.

41 Wobec niedoboru energii wodnej około 1829 r. zainstalowano tam maszynę parową o mocy 8 KM, która razem z kołem wodnym napędzała miech cylindrowy; E. Krygier, op. cit., s. 32–35. Wcześniej (między 1820 a 1828 r.) warunki energetyczne próbowano poprawić łącząc zbiornik na rzece Bobrzy ze spiętrzeniem na rzece Cyrance kanałem; jego domniemane pozostałości odkryto podczas prac ziemnych w 2014 r.; B. Kozak, *Relikty drewnianej konstrukcji z czasów Staropolskiego Okręgu Przemysłowego odkryte w Samsonowie*, „Świętokrzyskie” 2015, nr 16 (20), s. 101–102.

42 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 52.

sobów leśnych przeniesiono do Humra⁴³ (1660 r.), a następnie do Szałasu (1773 r.); owa „wędrówka”⁴⁴ w kierunku bazy surowcowej (Puszcza Świętokrzyska) odbywała się kosztem stopniowego pogarszania warunków energetycznych (wodnych)⁴⁵. W dalszej części pracy, opierając się na archiwalnych dokumentach i materiałach kartograficznych, autorzy ustalają lokalizację żąbkowickiego zakładu; należy nadmienić, że zadanie to w poważnym stopniu utrudniają współczesne zmiany urbanizacyjne tego terenu.

Następny rozdział (s. 59–64) prezentuje sylwetkę Heinricha (Henryka) Schoberta (Szoberta, Szobera), domniemanego budowniczego wielkiego pieca w Żąbkowicach. Na wstępie autorzy zwracają uwagę na występujące w literaturze nieścisłości, wynikające z błędnego utożsamiania tej osoby z geometrą żup wielickich Johannem Gottfriedem (Janem Gottfrydem) Schoberem oraz autorem opisu kopalni wielickiej Christianem Gottliebem Schoberem. Znaczenie opisywanej postaci wykracza poza granice Księstwa Siewierskiego. Heinrich Schobert był budowniczym wielkich pieców w Parszowie (1748 r.) i Mostkach (1759 r.), w Rudzie koło Brześcia (około 1768 r.) oraz być może w Piórkowie (około 1760 r.⁴⁶), Szałasie (1773 r.) i Samsonowie (1778 r.). W trakcie swej kariery pełnił funkcje zarządcy: biskupich kluczy suchedniowskiego⁴⁷ i prawdopodobnie samsonowskiego, kuźnic księcia siewierskiego oraz huty w ekonomii brzesko-kobryńskiej.

W dalszej części pracy (s. 65–74) autorzy opisują infrastrukturę i wyposażenie techniczne zakładu (według danych z lat 1788 i 1789), poprzedzone charakterystyką wcześniejszego obiektu w Sulikowie. W odniesieniu do huty żąbkowickiej analizowana jest konstrukcja zarówno wielkiego pieca⁴⁸, jak i obiektów towarzyszących: formierni⁴⁹, gichty, węglarni, płuczki do rudy i tłuczki do żużla⁵⁰. Infrastruktura zakładu porównywana jest z ośrodkiem w Antoninowie koło Radoszyc (wybudowanym przez Jacka Małachowskiego w 1781 r.), gdzie zdaniem autorów zastosowano podobne rozwiązania. Dalej zawarty jest opis wyposażenia technicznego huty oraz jego analiza w zestawieniu z zakładami w Starej Kuźnicy⁵¹ i Sulikowie. W podsumowaniu, na podstawie oceny wyposażenia w narzędzia hutnicze ośrodków w Piwonii (według stanu z 1746 r.) i Żąbkowicach (1789 r.), autorzy wyciągają wniosek o dużym postępie technicznym⁵², co wydaje się truizmem zważywszy na fakt, że porównaniu podlegają kuźnica i zakład wielkopiecowy. Zamieszczone w tym rozdziale dane można odnieść także do obiektów działających na terenie klucza samso-

43 Obecnie: Umer.

44 Zjawisko to Stanisław Miczulski określa także mianem „pełzania”; S. Miczulski, op. cit., s. 266.

45 Ibid., s. 266–268; H. Kmieć, *Dzieje techniki zbrojeniowej nad rzeką Bobrzą i w jej okolicach od XVI do XIX wieku*, Kielce 2000, s. 119.

46 Zob. *Wybór źródeł do dziejów Kielecczyny*, cz. 1, red. Z. Guldon, Kielce 1974, s. 153; Z. Guldon, J. Kaczor, op. cit., s. 54.

47 Przepuszczalnie był on inicjatorem wyodrębnienia tego klucza w ramach dóbr biskupich; zob. K. Zemela, *Okres staropolski (XVI–XVIII wiek)*, [w:] P. Kardyś, K. Zemela, M. Medyński, T. Wojewoda, S. Piątkowski, G. Miernik, M. Zawisza, *Suchedniów. Monografia historyczna miasta i gminy*, Suchedniów 2019, s. 67–68.

48 Autorzy pominęli przy tym kwestię dmuchu wielkiego pieca w Żąbkowicach; jak wynika z opracowania Heleny Madurowicz-Urbańskiej dopływ powietrza zapewniały tam dwa miechy drewniane, napędzane przez jedno koło wodne; H. Madurowicz-Urbańska, op. cit., s. 181.

49 W oryginale: formarnia; *ibid.*, s. 181.

50 Urządzenie to umożliwiałoby odzyskanie części żelaza zawartej w żużlu wielkopiecowym; zob. M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 70.

51 Wielki piec w Starej Kuźnicy nad Wartą wybudowano w latach 1751–1753 z polecenia biskupa Andrzeja Żaluńskiego; *ibid.*, s. 48.

52 *Ibid.*, s. 74.

nowskiego w 1789 r. Wśród różnic w stosunku do zakładu żąbkowickiego w Samsonowie i Szałasie Nowym zwraca uwagę m.in. brak wzmacniających wielkie piece ankrów drewnianych⁵³ oraz funkcjonowanie na miejscu kowalich⁵⁴ (kuźni⁵⁵), bez odrębnych budynków formiarni⁵⁶, aczkolwiek w obu przypadkach wśród wyposażenia wymienione są narzędzia odlewnicze, m.in. łyżki⁵⁷. Futrówkę (ogniotrwałą wykładzinę wnętrza) wielkiego pieca samsonowskiego wykonano z kamienia⁵⁸, podczas gdy w Sulikowie i Żąbkowicach były one ceglane⁵⁹. W zakładach samsonowskim i szałaskim dmuch zapewniały dwa miechy napędzane kołem wodnym, podczas gdy w sulikowskim – jeden⁶⁰. Wyróżnikiem pieca w Żąbkowicach było zabezpieczenie obiektu przed wodą w formie dookólnego, obmurowanego rowu⁶¹. W Szałasie, podobnie jak w zakładach siewierskich, na murze wielkiego pieca umieszczono odlew herbu fundatora⁶². Poza wymienionymi różnicami konstrukcja porównywanych obiektów hutniczych była dość podobna⁶³.

Kolejny rozdział (s. 75–82) autorzy poświęcają kwestii personelu zatrudnionego przy obsłudze zakładów górniczo-hutniczych, jego statusu społecznego, liczebności, podziału według specjalności, wynagrodzenia i przywilejów jako grupy zawodowej. Zwracają przy tym uwagę, że w ośrodkach należących do biskupstwa krakowskiego, w przeciwieństwie do innych dóbr, stanowiska kierownicze zajmowali z reguły Polacy⁶⁴, co znajduje potwierdzenie także w przypadku klucza samsonowskiego⁶⁵. Przedstawiając wysokość wynagrodzenia poszczególnych grup kuźników⁶⁶ w Księstwie Siewierskim, autorzy sięgają do danych porównawczych ze Stąporkowa i Suchedniowa w regionie świętokrzyskim, które warto byłoby uzupełnić także o informacje z klucza samsonowskiego⁶⁷. Dostępne

- 53 Wielki piec w Żąbkowicach wzmacniały zarówno ankrzy drewniane (dębowe) jak i żelazne; *ibid.*, s. 67. W przypadku pieców samsonowskiego i szałaskiego odnotowano wyłącznie ankrzy żelazne (*kowane*); APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 19, 104–105.
- 54 Oprócz wielkiego pieca w skład zespołu samsonowskiego wchodziły: kowalicha o 4 warsztatach, węglarnia, płuczka, stępy do tłuczenia żużla, komórka „na fragmenta”, zespół obejmował także mieszkanie pisarza piecowego, zabudowania folwarczne, tartak oraz drugą kowalichę (obok karczmy). W Szałasie Nowym znajdował się wielki piec, kowalicha o 2 warsztatach, węglarnia, płuczka (ręczna), komórka „na fragmenta” oraz mieszkanie pisarza piecowego; *ibid.*, s. 20–29, 105–109.
- 55 Zob. J. Osiński, *Opisanie*, s. 78.
- 56 Zob. M. Siembab, A. Wójcik, *op. cit.*, s. 67; H. Madurowicz-Urbańska, *op. cit.*, s. 181.
- 57 APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 21, 106.
- 58 Opis z 1789 r. nie zawiera informacji na ten temat, jednak kamienną futrówkę pieca samsonowskiego poświadacza lustracja z 1809 r. (postulowano wówczas jej wymianę na ceglana); E. Krygier, *op. cit.*, s. 13.
- 59 M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 65, 67.
- 60 *Ibid.*, s. 66; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 19, 105.
- 61 M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 67.
- 62 *Ibid.*, s. 65, 68; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 104.
- 63 M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 65–68; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 18–20, 104–105.
- 64 Zob. M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 78.
- 65 W 1789 r. majstrami piecowymi byli: w Samsonowie – Kazimierz Konrad, w Szałasie Nowym – Piotr Sumielowicz, „hutmanem od gór” (tj. nadzorczą kopalń rudy) w Samsonowie – Stanisław Kukła, majstrami fryszerskimi byli: w Kaniowie – Łukasz Knes, w Świątelku – Józef Frydrych i Stanisław Jurek, w Suchyniowie – Piotr Frydrych i Piotr Szlufarski; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 33, 47, 76, 84, 110.
- 66 Nazwą „kuźnicy” w okresie staropolskim określano łącznie wszystkich pracowników zatrudnionych w przemyśle żelaznym; M. Siembab, A.J. Wójcik, *op. cit.*, s. 75.
- 67 W kluczu samsonowskim w 1789 r. majster wielkiego pieca za wykonanie zaprawy, jej wygranie, bądź wytamianie otrzymywał 27 zł; górnik urabiający nadkład otrzymywał 2 zł na tydzień, zaś po osiągnięciu złoża – 15 groszy za wóz (7 kibli) rudy; za wylewanie wody z dołów rudnych (co wykonywała 1 lub 2 osoby, tzw. oselbary) płacono 2 zł 10 gr na tydzień; wynagrodzenie za wyróbkę sążnia (3 x 2 x 1,5 łokcia) drewna wynosiło 12 groszy; za wypalenie kosza węgla drzewnego płacono 10 groszy; za dowóz węgla do zakładu fullarz otrzymywał od 6 do 15 groszy za kosz (zależnie od odległości); APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 167, 170–171.

źródła nie pozwalają na dokładną analizę struktury zawodowej kuźników, niemniej na przykładzie ludności wsi Piwonia zauważalny jest wysoki (niemal 3/4) udział kowali wśród wszystkich zamieszkałych tam pracowników zakładów metalurgicznych⁶⁸. Do podobnych wniosków można dojść także w przypadku Samsonowa i Szałas Nowego⁶⁹.

W dalszej części (s. 83–85) autorzy charakteryzują rolę pańszczyzny w funkcjonowaniu zakładów hutniczych. Wymieniają również 14 rodzajów prac świadczonych przez ludność w tym zakresie. Dla porównania w kluczu samsonowskim były to: dowóz do zakładów węgla, rudy i toporzysk do młotów kuźniczych, rąbanie drewna do zwęglania, jego dowóz do miejsc formowania mielerzy, wylewanie wody z wyrobisk górniczych oraz oczyszczanie rzek i stawów⁷⁰.

Następnie autorzy przechodzą do charakterystyki wykorzystywanych rud żelaza (s. 87–98). Jako główne punkty ich eksploatacji na obszarze Księstwa Siewierskiego wymieniają Trzebyczkę (syderyt), Mierzęcice i Wojkowice (limonit). Opisy eksploatowanych rud zawarte w lustracji z 1789 r. konfrontują z typami wyróżnionymi przez Osińskiego. W dalszej części analizują udział poszczególnych ich rodzajów we wsadzie wielkiego pieca żąbkowickiego. Poruszone zostają także zagadnienia sposobu eksploatacji złóż oraz wynagrodzenia górników⁷¹, w zestawieniu z danymi porównawczymi ze starostwa radoszyckiego. W dalszej kolejności autorzy przedstawiają warunki występowania rud, ich skład, genezę oraz rozmieszczenie zasobów w okolicach Żąbkowic.

W przeciwieństwie do zagadnienia rud kwestii zaopatrzenia zakładu w węgiel drzewny autorzy nie ujmują w odrębny rozdział, lecz opisują w ramach charakterystyki produkcji i sprzedaży żelaza (s. 99–110). Na wstępie zwracają uwagę na poważne wyniszczenie lasów Księstwa Siewierskiego, co było następstwem zarówno ich nadmiernej eksploatacji na potrzeby przemysłowe, jak i innych, niekontrolowanych wyrębów. Opisują przy tym podejmowane środki zaradcze, których zasadniczym celem było zabezpieczenie zasobów drzewnych dla hutnictwa. Problematyce technologii otrzymywania węgla drzewnego autorzy poświęcają niewiele miejsca, przytaczając w tej materii jedynie fragment francuskiego dzieła autorstwa Duhmaela Du Monceau w tłumaczeniu Osińskiego⁷². Warto byłoby tu odnieść się także do treści bardziej szczegółowych prac Juliusza Brinkena⁷³ i Wikto-

68 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 78.

69 W 1789 r. w Samsonowie mieszkało m.in.: 8 kowali ręcznych, 4 szychтары (robotników ładujących wsad do wielkiego pieca), 2 szmelcerzy (pracowników nadzorujących pracę szychтары i funkcjonowanie miechów) oraz majster piecowy i hutman od gór. W Szałasie Nowym zamieszkiwało wówczas m.in.: 4 kowali ręcznych, 1 szychтары oraz majster piecowy; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 33, 110.

70 Dowóz węgla odbywał się w ramach pańszczyzny; dotyczył on poddanych z Samsonowa, Janaszowa, Kaniowa, Kołomani, Bobrzy, Ćmińska i Długojowa. Mieszkańcy Janaszowa i Kaniowa zobowiązani byli także do oczyszczania rzek i stawów. Dowozem toporzysk do młotów kuźniczych obciążono ludność Janaszowa, Kaniowa i Kołomani. Mieszkańców Bobrzy zobowiązano dostarczać drewno do miejsc układania mielerzy. Dowożenie rudy, rąbanie drewna i wylewanie wody z wyrobisk odbywało się na zasadzie najmu przymusowego (Samsonów, Janaszów, Kaniów, Kołomań, Bobrza, Ćmińsk, Długojów, Szałas Nowy, Szałas Stary, Kucębów, Sorbin, Odrowążek, Tumlin, Zagnańsk). Od tego rodzaju świadczeń zwolnieni byli jedynie mieszkańcy Humra, Światępka i Suchyniowa, którzy opłacali czynsz; Ibid., s. 35, 41, 48, 56, 68–69, 78, 84, 92–93, 99, 102, 112, 114, 118, 123, 126, 134, 138.

71 Wynagrodzenie kuźników w Księstwie Siewierskim w latach 1746–1789 zostało szczegółowo przedstawione w formie tabelarycznej we wcześniejszym rozdziale; zob. M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 80–82.

72 [J. Osiński], *Nauka o gatunkach*, s. 582; M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 100–101.

73 J. Brinken, *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, Warszawa 1825.

ra Kozłowskiego⁷⁴. Autorzy podają przy tym za Osińskim objętość mielerzy⁷⁵ wynoszącą 36 sięgów⁷⁶, z których uzyskiwano 19 koszów węgla drzewnego⁷⁷. W przypadku klucza samsonowskiego (1789 r.) mniejsza była zarówno objętość stosów (20 sięgów), jak i wydajność zwęglania (10 koszów)⁷⁸, która może wynikać z wykorzystywanych gatunków drewna⁷⁹. W cytowanym za Osińskim opisie różnych rodzajów węgla drzewnego autorzy objaśniają pojęcie potażu⁸⁰, odwołując się przy tym do artykułu Józefa Nadolnego⁸¹. Należy tu dodać, że szczegółową charakterystykę tej substancji, w tym technologię jej produkcji i związane z nią nazewnictwo, znaleźć można w pracy Kozłowskiego⁸². W dalszej części publikacji autorzy analizują wielkość produkcji, wydajność oraz rentowność wielkiego pieca w Żąbkowicach. Podawaną wydajność przerobu surówki na czyste żelazo (71%) odnoszą do Stąporkowa, gdzie uzyskiwano podobny wynik⁸³. Analogicznie było również w przypadku fryszerki klucza samsonowskiego⁸⁴. Z porównania wielkości produkcji żelaza w latach 1782–1789 autorzy wyciągają wniosek o niewielkim wzroście (4–5%) produkcji zakładu żąbkowickiego, zaznaczając przy tym możliwą niedokładność danych Osińskiego (1782 r.)⁸⁵, na które się powołują⁸⁶. Wątpliwości takie nasuwają się również w przypadku zakładu samsonowskiego; analiza tygodniowej wydajności produkcji surówki w tym okresie wskazuje bowiem spadek aż o 53% (z 75 do zaledwie 35 cetnarów)⁸⁷. W oparciu o dane Osińskiego autorzy porównują następnie wielkość produkcji wielkiego pieca w Żąbkowicach z innymi ośrodkami⁸⁸, do czego również należałoby odnieść się z ostrożnością. W dalszej części pracy poruszana jest kwestia transportu gotowego produktu do Krakowa, stanowiącego główny rynek zbytu dla siewierskiego żelaza; w jego realizacji uczestniczyli zarówno poddani księstwa w ramach przymusu pańszczyźnianego (co prowadziło do długotrwałych konfliktów), jak i miejscowi kupcy. Na zakończenie autorzy analizują wydarzenia insurekcji kościuszkowskiej w kontekście działalności wielkiego pieca w Żąbkowicach, co pozwala im stwierdzić, że został on wygaszony nie wcześniej niż wiosną 1794 r.

Ostatni rozdział poświęcony jest najwcześniejszym próbom wykorzystania hutnictwie żelaznym Księstwa Siewierskiego miejscowych złóż węgla kamiennego (s. 111–124). Na wstępie autorzy przybliżają historię wdrożenia koksu w angielskim przemyśle metalurgicz-

74 W. Kozłowski, *Słownik leśny, bartny, bursztyński i oryński*, z. 2, Warszawa 1847, s. 476–482, 567–569.

75 „Mielerz, Stos z drzewa na kształt stogu porządnie ułożony, z takowego drzewa węgle kurzą”; J. Osiński, *Opisanie*, s. 79.

76 Siąg – inaczej: sąg, sążeń; W. Kozłowski, *Słownik*, z. 2, s. 442. „Siągi, stos drzewa długi i wysoki na trzy łokcie, szeroki na 5 ćwierci łokcia. Siągi układają z drzewa łupanego, aby prędzej wyschło”; J. Osiński, *Opisanie*, s. 83.

77 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 100.

78 APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 170. Kozłowski wyróżniał stopy węglarskie wielkie (o objętości 30–80 sążni) i małe (12–30 sążni); W. Kozłowski, *Słownik*, z. 2, s. 476.

79 Zob. *ibid.*, s. 568.

80 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 101.

81 J. Nadolny, *Potaż*, „Drwal” 2005, nr 4, s. 39.

82 W. Kozłowski, *Słownik leśny, bartny, bursztyński i oryński*, z. 1, Warszawa 1846, s. 385–387.

83 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 103.

84 Z 7 cetnarów surówki uzyskiwano tam 5 cetnarów żelaza kutego; APK, zesp. 1, sygn. 10200, s. 168.

85 J. Osiński, *Opisanie*, tabela między s. 44 i 45.

86 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 103.

87 J. Osiński, *Opisanie*, tabela między s. 44 i 45; E. Krygier, op. cit., s. 13.

88 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 103.

nym⁸⁹, początki jego produkcji oraz transferu technologii koksowniczej do innych krajów. Zwracają przy tym uwagę na popularyzację nowego paliwa oraz górnictwa węglowego na gruncie polskim przez Osińskiego⁹⁰, opisując również dzieje pierwszej krajowej kopalni węgla kamiennego w Szczakowej (uruchomionej w 1766 r.). Następnie omówione zostają początki prac wydobywczych w rejonie Żąbkowic i doświadczenia nad zastosowaniem rzeczony kopaliny w metalurgii żelaza prowadzone z inicjatywy Komisji Skarbu Koronnego przez mineraloga i wykładowcę krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej Jana Jaśkiewicza. Autorzy zwracają przy tym uwagę, że głównym powodem podejmowanych prób był niedostatek węgla drzewnego i wynikająca stąd chęć oszczędzenia miejscowych zasobów leśnych.

W zakończeniu (s. 125–133) dokonano podsumowania wcześniejszych ustaleń, zwracając uwagę na wiodącą rolę żąbkowickiej huty w przemyśle metalurgicznym Księstwa Siewierskiego. Przedstawiono także dalsze dzieje tego obszaru w ramach zaboru pruskiego (tzw. Nowego Śląska), Księstwa Warszawskiego i pierwszych lat Królestwa Polskiego, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju hutnictwa żelaza oraz geologicznego rozpoznania zasobów węgla kamiennego. Autorzy przybliżyli przy tym niezrealizowany plan odbudowy zakładu w okolicach Żąbkowic z 1820 r. autorstwa Józefa Skalskiego, zawodowo związanego z regionem świętokrzyskim⁹¹.

Uzupełnieniem zasadniczej części pracy jest obszerny dodatek (s. 135–175), składający się z czterech części. Pierwsza z nich zawiera biogram Osińskiego oraz analizę jego najważniejszych dzieł⁹². W części drugiej autorzy analizują gatunki rud żelaza w ujęciach Kluka, Osińskiego i Carosiego, przytaczając obszerne cytaty prac dwóch ostatnich autorów (s. 142–148, 150–156), oraz zamieszczają wykaz terminów z zakresu geologii i górnictwa. Część trzecia opisuje budowę i działanie wielkiego pieca, fryszerki oraz pieca pudlarskiego; jej uzupełnienie stanowi słowniczek terminów hutniczych. W ostatniej części zamieszczono wykaz i objaśnienie staropolskich jednostek miar i wag oraz używanych środków płatniczych.

W publikacji Mateusza Siembaba i Andrzeja J. Wójcika zwraca uwagę dość częste porównywanie badanych obiektów z wybranymi zakładami działającymi na terenie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Stwierdzone jest przy tym pewne podobieństwo, zarówno w dziedzinie zastosowanych rozwiązań technicznych, jak i organizacyjnych. Nie

89 Za prekursora stosowania koksu (od około 1630 r.) uważany jest angielski hutnik Dudd Dudley (1600–1684). W pierwszej dekadzie XVIII w. proces produkcji został udoskonalony przez Abrahama Darby'ego I (1678–1717), co otworzyło drogę do praktycznego wykorzystania nowego paliwa; powołując się na publikację z końca lat pięćdziesiątych XX w. autorzy jako datę tego zdarzenia podają 1707 r., podczas gdy nowsze opracowania wskazują na 1709 r.; *ibid.*, s. 111; S. Zamecki, *Na marginesie książki Chemistry, Society and Environment: A New History of The British Chemical Industry*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 46, 2001, nr 2, s. 161; A. Czkwianianc, J. Kozicki, T. Urban, *Żelazo jako materiał konstrukcyjny XIX-wiecznych obiektów przemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 1037, Budownictwo, z. 59, 2009, s. 88; Z. Pater, *Wybrane zagadnienia z historii techniki*, Lublin 2011, s. 45.

90 M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 111–112; zob. [J. Osiński], *Nauka o gatunkach*, s. 575.

91 Józef Skalski pracował jako urzędnik kancelaryjny Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach (od 1817 r.), tamże uczęszczał do Akademii Górniczej (naukę ukończył przed 1822 r.). Poza projektem wspomnianego zakładu był m.in. autorem planów fryszerki w Marcinkowie, huty w Białogonie czy mapy dozorstwa olkusko-siewierskiego. W późniejszym czasie znalazł zatrudnienie w Dozorstwie Kopalń Miedzianogórskich, a następnie w Oddziale Budowli Okręgu Wschodniego w Suchedniowie jako inżynier drogowy (od 1844 r.). Był także uczestnikiem powstania listopadowego; M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 132–133.

92 J. Osiński, *Opisanie*; [J. Osiński], *Nauka o gatunkach*; M. Siembab, A.J. Wójcik, op. cit., s. 136–141.

są to zapewne zależności przypadkowe. W dużym stopniu wynikają one z faktu, że zarówno dobra siewierskie, jak i przemysłowe klucze: kielecki, samsonowski, suchedniowski, cisowski, bodzentyński, itżecki i kunowski⁹³ znajdowały się pod wspólnym zarządem biskupów krakowskich. Następstwem tej sytuacji było angażowanie specjalistów, którzy w obu rejonach wznosili obiekty hutnicze i nadzorowali ich dalsze funkcjonowanie. Przykładem, na przestrzeni dziejów zapewne nie jedynym, który można by tu przytoczyć, jest osoba Heinricha Schoberta, budowniczego wielkich pieców w regionie świętokrzyskim, a także (najprawdopodobniej) zakładu żąbkowickiego, sprawującego również obowiązki zarządcy tych ośrodków. Autorzy wskazują także na zbliżony charakter obiektów w Żąbkowicach i w należącej do Małachowskich Antoninowie. Wpływ na dalsze drogi rozwoju przemysłu hutniczego na obszarze biskupich dóbr siewierskich i świętokrzyskich miały różne czynniki, spośród których wymienić można dostępność rud i zasobów leśnych, wydajność energetyczną rzek, czy względy polityczne. Swoistą cechą pierwszego z wymienionych ośrodków na tle pozostałych latyfundiów biskupich było występowanie bogatych złóż paliwa kopalnego, które jednak w rozwoju technologii metalurgicznej miało odegrać doniosłą rolę dopiero w nadchodzącej przyszłości. Książka autorstwa Mateusza Siembaba i Andrzeja J. Wójcika mimo niewielkich uchybień stanowi bardzo cenny wkład do literatury przedmiotu. Praca ta nie tylko przybliża dzieje hutnictwa żelaza w Księstwie Siewierskim, ale również – dając pogląd na jego związki z regionem świętokrzyskim – poszerza naszą wiedzę na temat Staropolskiego Okręgu Przemysłowego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych, zesp. 7 *Archiwum Skarbu Koronnego*, sygn. 64 *Lustracja Klucza Suchedniowskiego*, 1789 r.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, zesp. 1 *Rząd Gubernialny Radomski*, sygn. 10200 *Lustracja klucza samsonowskiego w 1789 roku*, 1789 r.

Źródła drukowane

- Brinken J., *Wykład praktyczny węglarstwa stosowego*, Warszawa 1825.
- Kluk K., *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 1–2, Warszawa 1781–1782.
- Kozłowski W., *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, z. 1, Warszawa 1846.
- Kozłowski W., *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, z. 2, Warszawa 1847.
- Łabęcki H., *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego, pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa 1841.
- Osiński J., *Opisanie polskich żelaza fabryk*, Warszawa 1782.

93 Jadwiga Muszyńska w dobrach biskupstwa krakowskiego w XVII w. wyróżnia klucze przemysłowe: sandmierskie (kielecki, cisowski, bodzentyński, itżecki i kunowski) oraz pogranicza polsko-śląskiego (siewierski, kocięglowski i sławkowski); J. Muszyńska, *Gospodarka dworska*, s. 29–35. Klucze samsonowski i suchedniowski zostały wyodrębnione z kluczy kieleckiego i bodzentyńskiego w XVIII w.; S. Kowalczewski, *Kielce jako ośrodek staropolskiego górnictwa i hutnictwa*, [w:] *Dzieje i technika świętokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszcowego*, red. Z. Kowalczewski, Warszawa 1972, s. 44; A. Czmuchocki, op. cit., s. 61; Z. Witecka, op. cit., s. 65.

[Osiński J.], *Nauka o gatunkach i szukaniu rudy żelaznej, topieniu jej w piecach wielkich i dymarkach [sic!], robieniu miechów drewnianych, stawianiu pieców na topienie rudy; o fryszerkach i fryszowaniu żelaza surowego, laniu naczen żelaznych; o robieniu stali z żelaza ciągłego albo surowego w Języku Francuskim przez Margrabię Courtivron i P. Bouchu napisana*, Warszawa 1782.

Rożdzieński W., *Officina ferraria ábo Hutá y Wárstát z Kuźniámi szlachetnego dzieła Żelaznego*, Kraków 1612.

Współczesne wydania źródeł

Carosi J.F., *Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem*, t. 1, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 2, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 17–213.

Carosi J.F., *Podróże po polskich prowincjach, obserwacje mineralogiczne i inne dodatkowe opisy tych ziem*, t. 2, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 3, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 19–250.

Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakowskiego z 1645 roku, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2003.

Inwentarz klucza kieleckiego biskupstwa krakowskiego z 1635 roku, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2012.

Literatura przedmiotu

Adamczyk S.J., *Szkoła Akademiczno-Górnicza w Kielcach (1816–1827)*, Kielce 2003.

Banaszek M., Borczyk W., Kałamağa Z., Rózański W., *Dzieje huty im. M. Nowotki 1813–1988*, Warszawa 1988.

Bielenin K., *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce 1992.

Bocheński A., *Wędrówki po dziejach przemysłu polskiego*, Warszawa 1966.

Czkwianianc A., Kozicki J., Urban T., *Żeliwo jako materiał konstrukcyjny XIX-wiecznych obiektów przemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 1037, Budownictwo, z. 59, 2009, s. 87–104.

Czmuchowski A., *Dzieje zakładów hutniczych w Samsonowie w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, Wrocław 1999.

Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku (O–Ż), red. A. Mączak i in., Warszawa 1981.

Guldon Z., Kaczor J., *Górnictwo i hutnictwo w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w drugiej połowie XVIII wieku*, Kielce 1994.

Guldon Z., *Gospodarka i społeczeństwo*, [w:] *Dzieje Regionu Świętokrzyskiego od X do końca XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Warszawa – Kielce 2004, s. 51–79.

Górecki J., Sermet E., *O najstarszej uczelni górniczej na świecie i srebrno-złoty salamandrach w Bańskiej Szczawnicy*, [w:] *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, cz. 2, red. P.P. Zagożdżon, M. Madziar, Wrocław 2009, s. 104–117.

Janakowski M., *Kuźnice nad Kamionką i Żarnówką. Suchedniowski akcent w rozwoju Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego*, „Zeszyty Suchedniowskie. Historia” 2017, nr 2, s. 11–28.

Jeziński A., Zawadzki S.M., *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966.

- Kiełbicka A., Wojas Z., *Materiały do dziejów przemysłu żelaznego w Księstwie Siewierskim w roku 1758*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia” z. 1, 1985, s. 125–139.
- Kmieć H., *Dzieje techniki zbrojeniowej nad rzeką Bobrzą i w jej okolicach od XVI do XIX wieku*, Kielce 2000.
- Kowalczewski S., *Kielce jako ośrodek staropolskiego górnictwa i hutnictwa*, [w:] *Dzieje i technika świętokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszcowego*, red. Z. Kowalczewski, Warszawa 1972, s. 29–56.
- Kozak B., *Relikty drewnianej konstrukcji z czasów Staropolskiego Okręgu Przemysłowego odkryte w Samsonowie*, „Świętokrzyskie” 2015, nr 16 (20), s. 101–102.
- Krygier E., *Z historii budownictwa zakładów wielkopieczowych w Zagłębiu Staropolskim. Samsonów 1778–1822*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, nr 1, s. 11–36.
- Madurowicz-Urbańska H., *Materiały do dziejów przemysłu żelaznego w Księstwie Siewierskim w roku 1789*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” z. 6, 1961, s. 179–203.
- Miczulski S., *Warunki lokalizacji pierwszego zespołu wielkopieczowego na ziemiach polskich w 1610 r.*, „Prace Muzeum Ziemi” 1970, nr 15, cz. 1, s. 243–272.
- Muszyńska J., *Inwentarz klucza cisowskiego biskupstwa krakowskiego z 1643 roku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne” t. 9, 2009, s. 101–113.
- Muszyńska J., *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2014.
- Nadolny J., *Potaż*, „Drwal” 2005, nr 4, s. 39.
- Nowak T., *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*, Warszawa 1961.
- Orzechowski S., *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce 2013.
- Pater Z., *Wybrane zagadnienia z historii techniki*, Lublin 2011.
- Pazdur J., *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” t. 13, 1968, s. 77–147.
- Pazdur J., *Zakłady metalowe w Kuźnicach Drzewickich w latach 1766–1939*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1972, nr 2, s. 283–299.
- Piasecka B., *Życie i twórczość Jana Filipa Carosiego*, [w:] *Dzieje Karczówki w Kielcach w latach 1624–2024*, t. 8, cz. 1, red. J. Michta, Kielce 2018, s. 11–121.
- Piaskowski J., *Metalurgia w końcu XVIII wieku w świetle dzieła Krzysztofa Kluka „Rzeczy kopalnych osobliwie zdalniejszych szukanie, poznanie i zażycie”*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 4, 1959, nr 2, s. 271–303.
- Piaskowski J., *Nowe Roździeńsciana. Studia o Walentym Roździeńskim i jego dziele „Officina Ferraria” z roku 1926 (pod redakcją A. Jarosza)*. Polska Akademia Nauk. Oddział w Katowicach, Komisja Historyczno-literacka. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław... 1985, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 32, 1987, nr 2, s. 481–483.
- Radwan M., *Wielkopieczownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX wieku. Karta z dziejów polskiej techniki hutniczej*, Stalinogród 1954.
- Radwan M., *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963.
- Staropolski Okręg Przemysłowy. Bibliografia (wybór)*, oprac. I. Kornacka, Kielce 2015.
- Siembab M., Wójcik A.J., *Zarys dziejów huty żelaza w Ząbkowicach (1763–1794)*, Warszawa 2020.

- Szwagrzyk F., *Początki szkolnictwa górniczego*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu 150-lecia założenia Szkoły Akademiczno-Górnictwa w Kielcach*, red. W. Różański, Kielce 1972, s. 87–93.
- Witecka Z., *Ekonomia samsonowska w XVIII wieku*, Samsonów 2004.
- Wybór źródeł do dziejów Kielecczyny*, cz. 1, red. Z. Guldon, Kielce 1974.
- Zamecki S., *Na marginesie książki Chemistry, Society and Environment: A New History of The British Chemical Industry*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 46, 2001, nr 2, s. 147–164.
- Zemeła K., *Okres staropolski (XVI–XVIII wiek)*, [w:] P. Kardys, K. Zemeła, M. Medyński, T. Wojewoda, S. Piątkowski, G. Miernik, M. Zawisza, *Suchedniów. Monografia historyczna miasta i gminy*, Suchedniów 2019, s. 39–83.
- Żeleńska-Chełkowska A., *Szkoła Akademiczno-Górnictwa w Kielcach na tle dążeń do stworzenia polskiego szkolnictwa technicznego*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu 150-lecia założenia Szkoły Akademiczno-Górnictwa w Kielcach*, red. W. Różański, Kielce 1972, s. 13–42.

dr inż. **Bartosz Kozak**, absolwent dziennych studiów magisterskich i doktoranckich na Wydziale Leśnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz niestacjonarnych studiów doktoranckich w Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie, doktor nauk leśnych w zakresie leśnictwa (2011 r.) oraz doktor nauk humanistycznych w zakresie historii – historii techniki (2019 r.). Od 2020 r. zatrudniony w Pracowni Historii Techniki Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie. Autor kilkudziesięciu publikacji dotyczących historii regionu świętokrzyskiego. Członek Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego oraz Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.

e-mail: bartosz.kozak@ihnpn.pl

Data zgłoszenia artykułu: 23 sierpnia 2021

Data przyjęcia do druku: 10 września 2021